

10.24358/ODK_2017_03_11

DZIEDZICTWO PRZEMYSŁU – DZIEDZICTWO NIECHCIANE – DZIEDZICTWO NIEZNANE

Industrial heritage - unwanted heritage - unknown heritage

*Jacek Dąbrowski**

ABSTRACT: Industrial heritage is often treated as a worse category of heritage itself. The cause of this state of affairs should be seen in the lack of necessary technical knowledge (“technical component”) and misunderstanding of the value of industrial heritage. The consequence of it is accepted or even intentional displacement.

Any attempt to describe the heritage of the industry by using an art historian’s scientific and conceptual approach is a mistake. It is a “technical component” of the research that shows an extremely significant value in the process of the proper recognition of the industrial heritage.

It allows to understand the relationship between the shape, form and the location of industrial buildings with their machines and devices conditioned by the nature of the technological process. It also allows to understand the relationship between the spatial layout of the industrial complex and the communication requirements inside the factory and its connection with the outside world.

The legacy of industry is governed by four fundamental change’s directions:

- revitalization,
- restoration,
- abandonment,
- liquidation.

Revitalization or restoration often takes place in the most brutal way – demolition of everything that is a historical remnant of a factory’s layout and the erection of a shopping centre on such a “tidy” site. Furthermore, the old name such as “printing house”, “brewery”, “manufactory” is frequently preserved. There are also positive examples of revitalization, e.g. the right approach to the authenticity of the historic industrial construction. Abandonment and liquidation deny the right of the industrial heritage existence, declining any value of it.

KEY WORDS: technical monuments, industry, monument protection, revitalization, revalorization.

Dziedzictwo przemysłu należy do najsłabiej rozpoznawalnych, i w konsekwencji – do najmniej akceptowalnych „dziedzictw”. Jest też najgorzej reprezentowanym „dziedzictwem” w międzynarodowych konwencjach oraz dokumentach o charakterze referencyjnym.

„Przemysł” pojawia się już co prawda w Karcie Ateńskiej z 1931 r., ale w jakże symptomatycznym znaczeniu – Konferencja zalecała: usunięcie z sąsiedztwa zabytków [...] wszelkich hałaśliwych urządzeń przemysłowych i wysokich kominów¹.

Pierwszym dokumentem międzynarodowym, w którym dziedzictwo przemysłu wprost uznane zostało za godne ochrony, jest dopiero Karta z Burra z 1979 r. W objaśnieniu do art. 1.1. Karty, gdzie

* Department of Monuments Protection, Ministry of Culture and National Heritage
<https://orcid.org/0000-0002-2146-976X>

¹ *Karta Ateńska*, [w:] *Vademecum Konserwatora Zabytków*, Warszawa 2015, s. 28.

zdefiniowane zostały miejsca mogące mieć znaczenie kulturowe – Miejsce oznacza teren, obszar, grunt, krajobraz, budynek lub inny obiekt, grupę budynków lub innych obiektów i może obejmować części składowe, zawartość, przestrzenie i widoki – uznano, że: Elementy opisane w art. 1.1. mogą obejmować [...] obszary przemysłowe [...]².

W innym międzynarodowym dokumencie doktrynalnym – Karcie ICOMOS Ochrony szlaków kulturowych, uznano wartość dziedzictwa przemysłu i techniki za ważny składnik szlaków kulturowych. W ust. 2 w części Definiowanie elementów Szlaków Kulturowych: kontekst, treść, międzykulturowe znaczenie jako całości, dynamiczny charakter i otoczenie, uznano że: 2. Szlak Kulturowy musi koniecznie zawierać elementy namacalne, które stanowią świadectwo jego dziedzictwa kulturowego i stanowią fizyczne potwierdzenie jego istnienia. Wszelkie niematerialne elementy służą do nadania sensu i znaczenia różnym elementom składających się na całość.

- 1.) Niezbędny element fizyczny, który określa istnienie Szlaku Kulturowego to sam szlak komunikacyjny jako narzędzie służące projektowi, który został opracowany i powstał w wyniku ludzkiej działalności dla zrealizowania konkretnego celu.
- 2.) Inne istotne elementy to materialne aktywa dziedzictwa powiązane z funkcjonalnością szlaku jako szlaku historycznego [...] zakłady przemysłowe, kopalnie [...] jak również powiązane z produkcją [...], które odzwierciedlają techniczne, naukowe i społeczne zastosowania i postęp w różnych epokach [...]³.

Sedno problemu – powszechny brak zrozumienia dla znaczenia i wartości dziedzictwa przemysłowego – niezmiernie precyzyjnie wyjaśnione zostało w preambule do najważniejszego międzynarodowego dokumentu doktrynalnego dotyczącego ochrony dziedzictwa przemysłu – w tzw. Zasadach Dublińskich, Wspólnych wytycznych ICOMOS – TICCIH w zakresie konserwacji obiektów, konstrukcji, obszarów i krajobrazów dziedzictwa przemysłowego, przyjętych 28 listopada 2011 r. na XVII Zgromadzeniu Generalnym ICOMOS w Paryżu⁴.

Stwierdzono w nich bowiem, że: Dziedzictwo przemysłowe jest niezwykle podatne na zniszczenie, często jest zagrożone, tracone z powodu braku świadomości i właściwej oceny jego znaczenia, braku należytej dokumentacji lub ochrony, ale także w następstwie zmieniających się trendów ekonomicznych, negatywnego postrzegania rozwiązań dotyczących ochrony środowiska lub po prostu na skutek znacznych rozmiarów i złożoności obiektów. A przecież przedłużenie życia istniejących obiektów industrialnych, zachowanie energii, którą ucieleśniają, jak również ochrona tego architektonicznego dziedzictwa, może wiele wnieść do trwałego rozwoju na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym. Dotyczy ona bowiem zarówno społecznego, jak fizycznego oraz środowiskowego aspektu rozwoju⁵.

Także w tym dokumencie znajduje się najpełniejsza definicja dziedzictwa przemysłowego:

² *Karta z Burra*, [w:] *Vademecum...*, s. 70.

³ *Karta ICOMOS Ochrony szlaków kulturowych*, Quebec 2008, [w:] *Vademecum...*, s. 173.

⁴ Sformułowanie i przyjęcie Wspólnych wytycznych ICOMOS – TICCIH, było poprzedzone dyskusją i przyjęciem przez TICCIH na Kongresie w Niżnym Tagile w 2003 r., Karty ochrony dziedzictwa przemysłu – The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage – za: <http://ticcih.org/about/charter/>

⁵ *Wspólne wytyczne ICOMOS – TICCIH w zakresie konserwacji obiektów, konstrukcji, obszarów i krajobrazów dziedzictwa przemysłowego (Zasady Dublińskie)*, [w:] *Vademecum...*, s. 181.

Dziedzictwo przemysłowe składa się z obiektów, konstrukcji, zespołów, obszarów i krajobrazów, jak również związanych z nimi maszyn, przedmiotów oraz dokumentów, które stanowią świadectwo minionego lub trwającego procesu wytwórczości przemysłowej, pozyskiwania surowców naturalnych, ich przetwarzania w towary, a także związanej z tym infrastruktury energetycznej i transportowej. Dziedzictwo przemysłowe odzwierciedla ściśle relacje między środowiskiem kulturowym i naturalnym, gdyż procesy technologiczne – zarówno historyczne jak współczesne – zależne są od źródeł surowców, energii i sieci komunikacyjnych, pozwalających wytwarzać i rozpowszechniać produkty na wzrastającym rynku zbytu. Dotyczy to zasobów materialnych – ruchomych i nieruchomych, jak również wymiaru niematerialnego, takiego jak technologiczne „know-how”, organizacja pracy i pracowników oraz złożona, społeczna i kulturowa spuścizna, która kształtowała życie społeczności, wpływając na zasadnicze przeobrażenia w społeczeństwach na całym świecie⁶.

Polskie prawo ochrony zabytków jest w odniesieniu do dziedzictwa przemysłowego bardziej niż ubogie. Zabytki techniki – nazwane wprost – po raz pierwszy pojawiają się dopiero w ustawie z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury, gdzie w art. 5 – wyszczególniającym kategorie zabytków będących przedmiotem ochrony – w punkcie 6 wymienia się: [...] obiekty techniki i kultury materialnej, jak stare kopalnie, huty, warsztaty, budowle, konstrukcje, urządzenia, środki transportu, maszyny, narzędzia, instrumenty naukowe i wyroby szczególnie charakterystyczne dla dawnych i nowoczesnych form gospodarki, techniki i nauki, gdy są unikatami lub wiążą się z ważnymi etapami postępu technicznego [...].⁷

W obecnie obowiązującej ustawie z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, jedną z grup zabytków nieruchomych mogą być: [...] w szczególności obiekty techniki, a zwłaszcza kopalnie, huty, elektrownie i inne zakłady przemysłowe [...].⁸, zaś do jednej z grup zabytków ruchomych można zaliczyć, w szczególności: [...] wytwory techniki, a zwłaszcza urządzenia, środki transportu oraz maszyny i narzędzia świadczące o kulturze materialnej, charakterystyczne dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentujące poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego [...].⁹

Określenia owe – są nader lakoniczne i odzwierciedlają raczej XIX-wieczne rozumienie i traktowanie zabytku, jako pojedynczego, pozbawionego kontekstu i otoczenia obiektu architektonicznego, możliwego do opisanie i analizy przy wykorzystaniu wyłącznie klasycznego aparatu pojęciowego historia sztuki.

Tymczasem spuścizna przemysłu będącego siłą napędową dla rozwoju cywilizacyjnego – musi być traktowana wieloaspektowo, jako dziedzictwo przemysłu. Inaczej będzie – jak zapisano w Wspólnych wytycznych ICOMOS – TICCIH: [...] tracone z powodu braku świadomości i właściwej oceny jego znaczenia, braku należytej dokumentacji lub ochrony [...].¹⁰

⁶ Ibidem, s. 192.

⁷ Dz.U. z 1999 r., Nr 98, poz. 1150 ze zm.

⁸ Dz.U z 2014 r., poz. 1446 ze zm.; art. 6, ust. 1, pkt 1, lit. e.

⁹ Ibidem, art. 6, ust. 1, pkt 2, lit. d.

¹⁰ Por. przyp. 5.

O braku zrozumieniu dla wyjątkowego znaczenia dziedzictwa przemysłu w naszym kraju, świadczy ilościowa i jakościowa ochrona „obiektów techniki”. Na podstawie ustawowych form ochrony zabytków, szczególnym rygorom prawnym podlega:

- 7 zabytków techniki jako Pomniki Historii – 10% wszystkich zespołów i obiektów uznanych za PH¹¹;
- 2500 obiektów przemysłu w rejestrze zabytków – 3,52% wszystkich zespołów i obiektów „rejestranych”¹²;
- 3166 „ruchomych zabytków techniki” w rejestrze zabytków – 1,25% wszystkich ruchomych zabytków rejestranych¹³;
- 18 302 „ruchome zabytki techniki” w ewidencji zabytków – 4,6% wszystkich ruchomych zabytków ewidencyjnych¹⁴;
- nieruchomości techniki w ewidencji zabytków – liczba nieznana¹⁵.

Według danych publikowanych przez Narodowy Instytut Dziedzictwa¹⁶, w Polsce wpisanych jest do rejestru 71041 obiektów zabytkowych, w tym zaledwie 2500 obiektów techniki (zabytków przemysłowych¹⁷), co stanowi zaledwie 3,52% zasobu zabytków rejestranych.

Wg danych z 2003 r. pozyskanych na potrzeby Raportu o stanie zachowania zabytków nieruchomości 2004¹⁸, w rejestrze zabytków znajdowało się ledwie 1562 obiektów przemysłowych, co stanowiło 2,81% wszystkich obiektów rejestranych.

Porównanie zasobów zabytków rejestranych w 2003 i 2016 roku (i ich zmienności), z uwzględnieniem obiektów przemysłowych ilustruje poniższe zestawienie.

¹¹ Wybór autora – Bochnia – kopalnia soli, Duszniki Zdrój – młyn papierniczy, Kanał Augustowski, Kanał Elbląski, Tarnowskie Góry – podziemia zabytkowej kopalni rud srebrnonośnych oraz „Sztolnia Czarnego Pstrąga”, Warszawa – zespół Stacji Filtrów Williama Lindleya, Wieliczka – kopalnia soli; za: NID – wg stanu na dzień 18.02.2017 r.

¹² Za: NID; wg stanu na 28.09.2016 r.; wg NID, w użytej w zestawieniu kategorii „przemysłowe” mieszczą się – hale produkcyjne w zespołach fabrycznych, warsztaty, obiekty towarzyszące, parowozownie, kotłownie, wieże szybowe w kopalniach, pojedyncze budynki produkcyjne, poza zespołami folwarcznymi (kuźnie, olejarnie itp.), młyny, wiatraki, urządzenia hydrotechniczne, wodociągowe wieże ciśnień, mosty i wiadukty, elektrownie, gazownie i wodociągi; zaś w kategorii urbanistyka / założenia przestrzenne są ujęte – kanały, linie kolejowe.

¹³ Za: NID; wg stanu na 31.12.2015 r.

¹⁴ Za: NID; wg stanu na 31.12.2015 r.

¹⁵ Brak danych statystycznych odnośnie zróżnicowania zasobu zabytków nieruchomości ujętych w ewidencji.

¹⁶ Stan na 28 września 2016 r. – http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/tabelki%20-%20nieruchome/tabela%20rejestru-28-09-16.xls – dostęp 18.02.2017 r.

¹⁷ Por. przyp. 12.

¹⁸ http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/RAPORT-TABELE.xls – dostęp 18.02.2017 r.

Tab. 1. Zestawienie liczby zabytków wpisanych do rejestru zabytków z wyszczególnieniem zabytków przemysłowych (opr. własne na podst. danych NID)

L.p.	województwo	2003		%	2016		%
		łącznie	przem.		łącznie	przem.	
1.	Dolnośląskie	6383	236	3,70	8452	373	4,41
2.	Kujawsko-pomorskie	2398	78	3,25	3050	109	3,57
3.	Lubelskie	2992	91	3,04	3831	72	1,88
4.	Lubuskie	3579	64	1,79	4308	106	2,46
5.	Łódzkie	2106	53	2,52	2716	139	5,12
6.	Małopolskie	4343	49	1,13	5292	76	1,44
7.	Mazowieckie	4896	57	1,16	7210	294	4,08
8.	Opolskie	2855	72	2,52	3163	146	4,61
9.	Podkarpackie	3094	38	1,23	4812	76	1,58
10.	Podlaskie	2047	60	2,93	2289	76	3,32
11.	Pomorskie	2558	88	3,44	3512	125	3,56
12.	Śląskie	2948	171	5,80	3948	213	5,39
13.	Świętokrzyskie	1657	63	3,80	1652	72	4,36
14.	Warmińsko-mazurskie	4864	160	3,29	5923	222	3,75
15.	Wielkopolskie	6093	201	3,30	7182	269	3,75
16.	Zachodniopomorskie	2672	81	3,03	3701	132	3,57
	Razem	55485	1562	2,81	71041	2500	3,52

Dziedzictwo przemysłu podlega czterem zasadniczym kierunkom zmian¹⁹:

- rewitalizacji,
- rewaloryzacji,
- porzuceniu,
- likwidacji.

¹⁹ Por. W. Affelt, *O wartościowości architektury przemysłowej (i nie tylko...)*, [w:] *System wartościowania dziedzictwa. Stan badań i problemy*, pod red. B. Szmygina, Lublin – Warszawa 2015, s. 35.

Rewitalizacja, oznacza przywrócenie do życia, ożywienie (z łac. re – vita), czyli w żadnym wypadku nie zakłada niszczenia, degradacji czy wprost unicestwienia.

Rewitalizacja stanowi proces wyprowadzania ze stanu kryzysowego obszarów zdegradowanych, prowadzony w sposób kompleksowy, poprzez zintegrowane działania na rzecz lokalnej społeczności, przestrzeni i gospodarki, skoncentrowane terytorialnie, prowadzone przez interesariuszy rewitalizacji na podstawie gminnego programu rewitalizacji – tyle stanowi art. 1 ustawy z dnia 9 października 2015 roku o rewitalizacji²⁰.

Tymczasem „rewitalizacją” – w sposób zupełnie nieuprawniony – określa się często działania inwestycyjne na obszarach poprzemysłowe. Działania, które z definicją rewitalizacji – przywracaniem do życia – nie mają nic wspólnego. Taka „rewitalizacja” jest najczęściej rozumiana jako likwidacja – w miarę możliwości – wszystkich obiektów przemysłowych, jakie stoją na drodze zamierzenia inwestora. Bardzo częstym zabiegiem, mającym swoje źródło w pragmatycznym podejściu inwestora z jednej strony, zaś w decyzjach konserwatorskich z drugiej, jest pozostawianie pojedynczych obiektów poprzemysłowych pozbawionych pierwotnego kontekstu wewnętrznego (ciągi technologiczne) i zewnętrznego (otoczenie – zabudowa, ciągi komunikacyjne itp.). O dawnym przeznaczeniu tak „zrewitalizowanego” obszaru świadczą nazwy przypisane nowym realizacjom, np. „browar”, „manufaktura”, „drukarnia” itp.

Przykładami działań „rewitalizacyjnych”, których efektem jest całkowita lub prawie całkowita zagłada pierwotnej przestrzeni przemysłowej (najczęściej chronionej wpisem do rejestru zabytków) mogą być:

- Zakłady John, Krebs i S-ka; późn. Fabryka Kotłów i Radiatorów „Fakora” w Łodzi (ok. 1913 r.). Zespół obiektów fabryki „Fakora” został wpisany do rejestru zabytków w 2010 roku²¹. Ochronie prawnej (z pierwotnego liczącego kilkanaście obiektów zespołu) podlegają: wodociągowa wieża ciśnień (1915 r.), komin (I ćw. XX w.), portiernia (lata. 50. XX w.) oraz 4 przęsła ośmionawowej hali odlewni żeliwa będące pozostałością (20% oryginału) pionierskiej żelbetowej konstrukcji z 1913 r.²² Pozostała część hali oraz reszta budynków fabryki zostały wyburzone w związku z planami budowy centrum handlowego, do dziś zresztą niezrealizowanymi.
- Drukarnia Gruenauera w Bydgoszczy (k. XIX–XX w.). Zespół drukarni nie był objęty ochroną przez wpis do rejestru zabytków, co niewątpliwie bardzo ułatwiło jego likwidację. Na miejscu drukarni wzniesiono kompleks handlowy pod nazwą (a jakże!) „Drukarnia” Dom Mody. Schowany za szklaną fasadą centrum handlowego od ul. Jagiellońskiej budynek jest... kopia rozebranego w trakcie budowy oryginału²³.

²⁰ Dz. U. 2015.1777 ze zm.

²¹ Decyzja Łódzkiego WKZ nr WUOZ-640/295/2010 z dn. 10 września 2010 r. (nr rej. A/97).

²² Por. W. Affelt, *Program funkcjonalno-użytkowy rewitalizacji zasobu dziedzictwa techniki wobec jego wartościowości i pamięci kulturowej [w], Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, pod. red. B. Szymgina, Warszawa 2014, s. 37.

²³ Por. Z. Adamska, *Kompleks przemysłowy z nową funkcją – szansa na przetrwanie dziedzictwa, czy zatarcie jego wartości?*, [w:] *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych...*, s. 16.

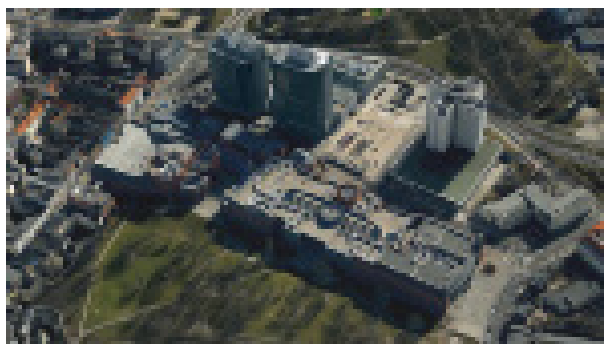

Ryc. 1. „Drukarnia” Dom Mody w Bydgoszczy – kopia budynku dawnej drukarni Gruenauera w szklanym „akwarium” centrum handlowego (fot. za: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Galeria_Drukarnia_wiecz%C3%B3r.jpg?uselang=pl)

- Browar Huggera w Poznaniu (k. XIX–XX w.).

Zespół browaru – obejmujący dwa budynki produkcyjne, budynek administracyjny i drobne dobudówki – został wpisany do rejestru zabytków w 1984 r.²⁴ Wokół niego wzniesiono monstrualnych rozmiarów centrum handlowe o wyglądzie „udającym” historyczną fabrykę, nadając mu uzurpatorską nazwę „Stary Browar”.

Chronione budynki browaru co prawda nie ucierpiały wprost na tak zrealizowanej „rewitalizacji”, bowiem same zostały poddane pracom konserwatorskim, jednak sflaksowanie ich poprzez obudowanie nowym obiektem centrum handlowego spowodowało, że zniknął ich pierwotny kontekst, one same zaś są nieczytelne przy ogromie ceglanych „pseudoindustrialnych” elewacji.

Ryc. 2. Widok „Starego Browaru” w Poznaniu, w środkowej części widoczne obiekty dawnego Browaru Huggerów (za: <https://www.google.pl/maps/> – dostęp 27.02.2017 r.)

²⁴ Decyzja Wielkopolskiego WKZ nr KLIII-A251-1330-84 z dn. 21 września 1984 r. (nr rej. A-251).

- Zakłady fajansu we Włocławku – fabryki Dawida Czamańskiego oraz Józefa Teichwelda i Ludwika Asterbluma (XIX w.–lata 20. XX w.)²⁵.

Zespół fabryczny, wpisany został do rejestru zabytków w 1981 roku²⁶, ze względu na to, że: Jest to jedyna fabryka, produkująca ręcznie malowany fajans. Posiada znaczną wartość ze względu na zachowane wielu budynków i urządzeń z II poł. XIX w., posiadających dziś znaczenie jako zabytki techniki [...]. W decyzji, jako szczególnie wartościowe zostały wymienionych 12 obiektów wchodzących w skład zespołu fabrycznego, zaś cały zespół fabryki fajansu liczył sobie wówczas ponad 60 (!) obiektów historycznych²⁷. Plany utworzenia na terenie dawnych zakładów Muzeum Fajansu²⁸ spełżyły na niczym, zaś całość założenia fabrycznego przeszła w ręce prywatne. W 2002 roku MKiDN – na wniosek właściciela – skreślił z rejestru zabytków 8 obiektów. Z całego liczącego ponad 60 obiektów założenia fabrycznego ocalał zaledwie jeden – budynek dawnej wzorcowni, który po przebudowie, stał się częścią utworzonego kompleksu handlowo-mieszkalno-usługowego o nazwie Centrum „Wzorcownia”.

- Danziger Aktien Bierbrauerei w Gdańsku-Wrzeszczu (l. 1871–1930).

Zespół dawnego browaru, obejmujący 13 obiektów, wpisany został do rejestru zabytków w 2002 r.²⁹ W 2014 r. wydana została decyzja zmieniająca, doprecyzowująca i poszerzająca zakres ochrony nałożony wcześniejszą decyzją (za zgodą stron)³⁰.

Po likwidacji produkcji (a także wszelkich, zabytkowych, urządzeń i wyposażenia) i sprzedaży browaru, jego teren jest obecnie przekształcany w zespół zabudowy mieszkaniowej i usługowej, w którym w zabytkowych obiektach, włączonych pomiędzy nowe budynki, planuje się m.in. ...odtworzenie browaru, zaś całe obecne osiedle nosi dziś nazwę ...Browar Gdański.

Dobrze prowadzony proces rewitalizacji (także deweloperskiej) może jednak dać nowe „życie” zabytkom przemysłu. Jest impulsem do przemian społecznych i kulturowych zachodzących w ich otoczeniu – miejsce staje się modne i atrakcyjne do zamieszkania i / lub aktywności zawodowej

- Towarzystwo Akcyjne Fabryk Metalowych pod firmą „Norblin, Bracia Buch i T. Werner” w Warszawie (II poł. XIX w., pocz. XX w.)³¹.

Zespół fabryczny położony przy ul. Żelaznej w Warszawie, działający nieprzerwanie od II poł. XIX w. aż do 1982 r., kiedy to ostatecznie zaniechano produkcji, zaś teren fabryki

²⁵ A. Kowalewska, *Fabryki fajansu na tle historii miasta*, [w:] *Rewitalizacja zabytków techniki, Nowe życie w starych zakładach przemysłowych*, Materiały z konferencji, Włocławek 9–10 czerwca 1994 r., pod red. M. Smoktunowicza, Warszawa 1994, s. 85–88.

²⁶ Decyzja Włocławskiego WKZ nr KL-5340/1/81 z dn. 8 grudnia 1981 r. (nr rej. 84/A), nr rejestru zmieniony przez Kujawsko-Pomorskiego WKZ na A/281/1–4 (zawiadomienie z dn. 23 listopada 2011 r.)

²⁷ J. Dąbrowska, *Zamierzenia adaptacji fabryki przy ul. Kościuszki na Muzeum Fajansu*, [w:] *Rewitalizacja zabytków techniki...*, szkic na s. 91.

²⁸ Ibidem, s. 89–91.

²⁹ Decyzja Pomorskiego WKZ nr PWKZ-8340/7/2002/6793 z dn. 4 października 2002 r. (nr rej. A-1222).

³⁰ Decyzja Pomorskiego WKZ nr RD.5140.5-6.2014.JP z dn. 14 lutego 2014 r. (nr rej. A-1735).

³¹ Autor umieszcza w tym zestawieniu fabrykę Norblina z nadzieją na jego przyszłą dobrą rewitalizację.

przeznaczono na potrzeby Muzeum Przemysłu³².

Zakłady Norblina, pod ówczesną nazwą Walcownia Metali Nieżelaznych „Warszawa”, zostały wpisane do rejestru zabytków w 1982 r.³³, jako [...] dokument rozwoju techniki w ogóle a rozwoju przetwórstwa metali kolorowych w szczególności. Ponadto jest dokumentem rozwoju przemysłu a zwłaszcza przemysłu warszawskiego. Decyzja ta została zmieniona w 2013 r.³⁴ (na wniosek właściciela!) i na jej podstawie obecnie ochroną prawną objętych jest 10 obiektów fabrycznych wraz z 42 maszynami i urządzeniami dawnej linii technologicznej, pod nazwą Zespół budynków przemysłowych dawnej Fabryki Norblina.

Inwestor w swoim planie zakłada wzniesienie nowych obiektów biurowo-handlowych, przy utrzymaniu i wyeksponowaniu istniejącej historycznej zabudowy, wraz z utworzeniem muzeum techniki³⁵.

- Drukarnia im. Rewolucji Październikowej (później Drukarnia Naukowo-Techniczna) na warszawskim Kamionku (lata 1950–1957) według projekty inż. arch. Jerzego Brandysiewicza i inż. Stanisława Zalewskiego. Po zakończeniu działalności w 2012 r., kompleks składający się z obiektu biurowo-magazynowego oraz trzech hal wykorzystywany jest do realizacji różnego typu wydarzeń artystycznych i wystawienniczych, mieszczą się tu także liczne pracownie artystów, projektantów oraz studia fotograficzne.

Ryc. 3. Budynek biurowy d. drukarni im. Rewolucji Październikowej, Warszawa ul. Mińska 65 (fot. J. Dąbrowski, 2017)

³² Muzeum Przemysłu było oddziałem Muzeum Techniki, działającym na terenie d. zakładów Norblina w latach 1982–2008.

³³ Decyzja Mazowieckiego WKZ nr KI_VIII/746/1195/82 z dn. 28 kwietnia 1982 r. (nr rej. A-1195).

³⁴ Decyzja Mazowieckiego WKZ nr 1233/2013 z dn. 28 października 2013 r.

³⁵ Por. <http://artnorblin.pl/>

Rewaloryzacja, w odniesieniu do obiektów architektury zawiera połączenie zabiegów konserwatorskich z całym repertuarem zabiegów adaptacyjnych; rezultatem tych działań jest dostosowanie istniejących lub zdegradowanych założeń, z możliwie maksymalnym zachowaniem walorów historycznych, do wymogów współczesnych użytkowników, dostosowanie funkcjonalne oraz integrację z kontekstem urbanistycznym. Do przykładów dobrze przeprowadzonej rewitalizacji historycznej przestrzeni przemysłowej można zaliczyć m.in.:

- Muzeum Inżynierii Miejskiej w Krakowie – dawna zajezdnia tramwajowa przy ul. Św. Wincentego na Kazimierzu (k. XIX w. – do lat 30. XX w.)³⁶;
- Galeria „Szyb Wilson” w Katowicach – dawna cechownia i łaźnia KWK Wieczorek (XIX–XX w.), zaadaptowana przez prywatnego inwestora na potrzeby galerii sztuki³⁷;
- TRAF0 – Trafostacja Sztuki w Szczecinie – dawna stacja transformatorowa (1912 r.), zaadaptowana na potrzeby galerii sztuki, siedziba samorządowej instytucji kultury³⁸;
- Muzeum Techniki i Komunikacji – Zajezdnia Sztuki w Szczecinie – dawna zajezdnia tramwajowa (1912 r.) zaadaptowana na potrzeby muzeum techniki i galerii sztuki³⁹;
- Muzeum Przemysłu i Kolejnictwa w Jaworzynie Śląskiej – obiekty i obszar dawnej lokomotywowni (poł. XIX w.–lata 20. XX w.) zaadaptowane na potrzeby prywatnego muzeum techniki⁴⁰;
- EC1 Łódź – Miasto Kultury – instytucja kultury – obiekty i obszar dawnej elektrowni i elektrociepłowni miejskiej (od 1906 r.) zaadaptowane na potrzeby instytucji kultury prowadzącej szeroką działalność artystyczno-kulturalno-edukacyjną⁴¹.

Jak widać, historyczne obiekty i zespoły przemysłowe mogą być także pożądanym i wdzięcznym przedmiotem bardzo dobrych inicjatyw rewaloryzacyjnych, w których wykorzystywane jest maksimum wartości materialnych i niematerialnych zawartych w zabytkowych zespołach przemysłowych, a także gdy w projekty rewaloryzacyjne zaangażowanych jest wielu interesariuszy – samorządy, samorządowe instytucje kultury, organizacje pozarządowe czy podmioty prywatne.

Porzucenie – rozumiane jako świadome lub nie, zaniechanie wszelkich działań wobec zabudowy przemysłowej związane zwłaszcza z zaprzestaniem użytkowania. Porzucenie jest także świadomym odrzuceniem możliwości wykorzystania historycznej zabudowy przemysłowej do nowych funkcji za cenę budowy na te potrzeby nowych obiektów, często architektonicznie i materiałowo obcych dawnej (jeszcze istniejącej) przestrzeni przemysłowej.

³⁶ <http://www.mimk.com.pl/>

³⁷ <http://www.szybwilson.org/>

³⁸ <http://trafo.org/>

³⁹ <http://muzeumtechniki.eu/>

⁴⁰ <http://muzeumtechniki.pl/>

⁴¹ <http://www.ec1lodz.pl/>

Spośród licznych przykładów porzuconej przestrzeni i obiektów poprzemysłowych przyjrzymy się bliżej dwóm:

- tereny i obiekty Stoczni Gdańskiej (Cesarskiej) (II poł. XIX–pocz. XX w.). W ramach wpisu do rejestru zabytków dokonanego w listopadzie 2016 r.⁴², ochroną objętych zostało 21 obiektów, trzy żurawie stoczniowe, dwie pochylnie oraz 8 nazw własnych dawnych ulic stoczniowych, nabrzeży oraz Basenu Dokowego.

Na terenie d. Stoczni Cesarskiej prowadzona jest dziś różnorodna działalność gospodarcza, trudno więc jednoznacznie uznać ten teren i wszystkie obiekty za porzucone. W odniesieniu do d. Stoczni Cesarskiej porzucenie ma jednak inny wymiar. W latach 2011–2014 obok budynku dawnej Sali BHP Stoczni Gdańskiej oraz Placu Stoczniovców z pomnikiem poległych⁴³ wzniesiona została nowoczesna bryła siedziby Europejskiego Centrum Solidarności.

W realizacji tej szczytnej idei odrzucono/nie brano w ogóle pod uwagę (?) koncepcji zaadaptowania na siedzibę teje instytucji istniejących budynków dawnej Stoczni Cesarskiej i ścisłego powiązania miejsca powstania i działania NSZZ „Solidarność” z Europejskim Centrum Solidarności, mającym w dużej mierze kultywować jej ducha.

Nowoczesny budynek, o niewątpliwie wysokiej funkcjonalności, jest jednak obcy swoją formą architektoniczną, wielkością, materiałami elewacyjnymi (imitacja porzewiałych blach okrętowych?) w ukształtowanej w XIX wieku przestrzeni stoczniowej. Odcięty jest przy tym od autentycznej jeszcze tkanki dawnej stoczni nową miejską ulicą, przeprowadzoną przez tereny, na których kilka lat temu stały budynki stoczniowe i XIX-wieczna willa dyrektora Stoczni Cesarskiej. Świadomie lub nieświadomie odrzucono autentyczność materii i ducha dawnej stoczni aby stworzyć „zimną”, nowoczesną budowlę mającą tego ducha chronić i pielęgnować...⁴⁴.

Ryc. 4. Zabudowa dawnej Stoczni Cesarskiej, pozbawiona kontekstu „Solidarności” poprzez budowę nowej, pozbawionej „ducha stoczni” siedziby ECS (fot. J. Dąbrowski, 2016)

⁴² Decyzja Pomorskiego WKZ nr RD.5140.52.2016.AK.20 z dn. 2 listopada 2016 r. (nr rej. A-1936).

⁴³ Sala BHP Stoczni Gdańskiej (d. magazyn torped) oraz Plac Stoczniovców wraz z pomnikiem poległych i bramą stoczniową wpisane zostały do rejestru zabytków decyzją Pomorskiego WKZ nr PWKZ-5340/14/99/9453 z dn. 6 grudnia 1999 r. (nr rej. A-1206).

⁴⁴ Por. W. Affelt, *Program funkcjonalno-użytkowy rewitalizacji...*, s. 20–21, 34–35.

Ryc. 5. Kontrast pomiędzy historycznym budynkiem Sali BHP Stoczni Gdańskiej, a potężną bryłą ECS (fot. J. Dąbrowski, 2016)

- obiekty d. Krajowych Zakładów Telefunken SA przy ul. Owsianej 14 w Warszawie (lata 30. XX w.)⁴⁵. Użytkowane przez kilka lat w okresie międzywojennym (1933–1939) przez Krajowe Towarzystwo Telefunken S.A., a po II wojnie światowej aż do lat 90. XX w. przez Zakłady Mięsne z Rembertowa oraz Zakłady Odzieżowe CORA. Po likwidacji Zakładów Odzieżowych CORA, zabudowania fabryczne zostały porzucone i nieużytkowane od ponad 20 lat popadają w ruinę⁴⁶.

Ryc. 6. Porzucone budynki dawnych Krajowych Zakładów Telefunken S.A. przy ul. Owsianej 14 w Warszawie (fot. J. Dąbrowski, 2016)

⁴⁵ Zespół zabudowy d. zakładów Telefunkena chroniony jest poprzez ujęcie go w gminnej ewidencji zabytków Warszawy; w projekcie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obiekty przeznaczone są do zachowania z funkcją mieszkalno-usługową.

⁴⁶ Por. J. Dąbrowski, *Zakłady „Telefunkena” na Warszawskim Kamionku cz. I*, Wiadomości Konserwatorskie, nr 51/2017, s. 7-14; *Zakłady „Telefunkena” na warszawskim Kamionku cz. II*, w druku.

Analiza, wartościowanie czy ewidencjonowanie obiektów stanowiących dziedzictwo przemysłu jest podstawą w procesie jego ochrony i ewentualnej rewaloryzacji. Należy jednak stwierdzić, że spora część analiz, ekspertyz czy dokumentacji jest obciążona „grzechem pierworodnym” polegającym na braku niezbędnej wiedzy technicznej u dokonującego analizy specjalisty.

Przy wszelkich analizach dziedzictwa przemysłu zasadnicze znaczenie będzie mieć „komponent techniczny” wiedzy i umiejętności eksperta. Czymże jest ów „komponent techniczny”? Jest to zasób wiedzy technicznej związanej ze znajomością procesów technologicznych i urządzeń w różnych gałęziach przemysłu, znajomością zasad konstruowania budowli przemysłowych, gdzie wygład i ornamentyka miały zdecydowanie mniejsze znaczenie aniżeli użyteczność i dostosowanie do konkretnego procesu technologicznego. „Komponent techniczny” wiąże się także ze zrozumieniem zależności pomiędzy kształtem, formą oraz usytuowaniem budowli przemysłowej z umieszczonymi w jej wnętrzu maszynami i urządzeniami, zależności pomiędzy układem przestrzennym zespołu przemysłowego a wymogami komunikacyjnymi wewnątrz fabryki i jej łączności ze światem zewnętrznym.

Wykorzystywanie klasycznego warsztatu i aparatu pojęciowego historyka sztuki lub zabytkoznawcy, połączony z brakiem niezbędnego „komponentu technicznego” skutkuje nierzadko absurdalnymi rozstrzygnięciami. Jako jaskrawy tego przykład można przywołać uzasadnienie wpisu do rejestru zabytków podstacji elektrycznej z 1929 r. znajdującej się przy ul. Mińskiej w Warszawie. Zespół podstacji składa się z budynku rozdzielni i budynku warsztatowo-mieszkalnego (dla dozorczy). Oba budynki zostały – zdaniem Mazowieckiego WKZ – zdegradowane i poważnie przekształcone, zaś: [...] Zakomponowaniu elewacji od strony podwórza brak jakichkolwiek aspiracji artystycznych, są one pozbawione dekoracji architektonicznej [...]. Dalej konserwator czyni wręcz zarzut zabytkowi, że ten – będąc użytecznym obiektem technicznym – nie ma „jakichkolwiek aspiracji artystycznych i ma [właśnie] użyteczną formę”(!): [...] stanowią przykład bezstylowej architektury, o czysto użytecznej formie.

Mazowiecki WKZ podsumowując swoje uzasadnienie, stwierdza: że wobec ogólnej degradacji technicznej budynków wchodzących w skład zespołu stacji transformatorowej [...], pozbawienia wyposażenia technicznego oraz wobec ich czysto użytecznej formy, zabudowa nieruchomości, w swej obecnej postaci, nie odpowiada w pełni definicji legalnej zabytku. Jedynym wyróżniającym się elementem reprezentatywnym dla całego zespołu, z uwagi na zachowany detal architektoniczny, nawiązujący do form barokowych i klasycystycznych oraz wyważone proporcje jest fasada od strony ul. Mińskiej. Posiada ona wartość artystyczną i z tego względu obejmuje się ją ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków. Jej zachowanie konieczne jest dla udokumentowania formy architektonicznej, jaka była nadawana budynkom municypalnym w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Ze względu na ww. powody istotne jest wkomponowanie elewacji frontowych dawnej stacji transformatorowej we współczesną tkankę miejską⁴⁷.

⁴⁷ Decyzja Mazowieckiego WKZ nr 216/2012 z dn. 13 marca 2012 r. (nr rej. A-1064).

Jednoznacznie więc widać, że konserwator zabytków uznaje ową „podstawę elektryczną” (czyli „zabytek techniki”), a właściwie wyłącznie jej fasadę, za wartościową wyłącznie ze względu na wartość artystyczną, wyrażoną w detalu architektonicznym „nawiązującym do form barokowych i klasycystycznych”. Utylitarność obiektu, jego prostotę oraz – co szczególnie kuriozalne – brak jakichkolwiek aspiracji artystycznych, konserwator uznał za wadę i argument za odrzuceniem ochrony i odmowę prawa „bycia zabytkiem”⁴⁸.

To niestety potwierdza tylko przyjętą tezę, że dziedzictwo przemysłu jest dziedzictwem niechcianym bo jest dziedzictwem nieznanym. I niewielu ze „środowiska konserwatorskiego” chce to dziedzictwo poznać...

⁴⁸ Por. W. Affelt, *O różnorodności form wyrazu kulturowego technofaktów i ich znaczeniu*, [w:] *Ochrona wartości w procesie adaptacji zabytków*, pod. red. W. Szymgina, Warszawa 2015, s. 36.